

KÉT KISEBBSÉGI (NEMZETISÉGI) MAGYARÓRA

B Á N Y A I J Á N O S

1. Újvidék, 1993. augusztus 20.

SZÁZ ÉVVEL EZELŐTT SZÜLETETT SZENTELEKY KORNÉL

Harminc vagy még több évvel ezelőtt, számomra, és – lehet, illetéktelenül veszem fel a többes számot – nemzedékem számára, amely éppen azokban az években alakította szellemi és érzelmi világképét, Szenteleky Kornél neve az irodalomban, az irodalom történetében, az irodalmi kritikában elképzelhető minden „rossz”-nak a mintája volt. Megmondom nyomban, igazságtalanok voltunk. De amivel akkor szemben álltunk, a tespedt mozdulatlanlás és bezárkózás, a vidékies színvonaltalanság, az idegen földről származó gondolat és érzés visszautasítása, a banalitások, a provincializmus, a por és a hagyománytalanság, a sár és a disznóólszag mind mintha Szenteleky irodalmi programjának idejétmúlt, a „helyi színek” elméletének következménye lett volna. Mert a mi szemünkben Szenteleky akkor ennyi volt: a „helyi színek” teóriájának felkent papja. A mi akkori gondolkodásunkban óriásira nőtt Szenteleky felelőssége mindazért, ami „a mi irodalmunkat” és a „vajdasági írást” – ezek is az ő szavai –, a vajdasági irodalmat, meggyőződésünk szerint, ósdi tartalmaival és elnyűtt formáival, silány nyelvvel, ódivatú beszédmódjával együtt elfogadhatatlanná tette. Hiába szóltak felénk bölcs vagy kevésbé bölcs, nemegyszer éppenséggel rosszindulatú figyelmeztetések, hogy nem egészen így áll se „a mi irodalmunkkal”, főként nem Szentelekyvel, meg hogy a „helyi színek” elmélete önmagában még nem teremt dilettantizmust és vidékiességet – hajthatatlanok voltunk mind Szenteleky, mind a „vajdasági irodalom” megítélésében, hiszen mindazt, amit Szenteleky örökségének véltünk, közönséges „tópartiságnak” tekintettük, s amit Szenteleky nyomán ez az irodalom akár önmagáról, akár a világról gondolt, legfeljebb a templomtorony távlatából láthattuk érvényesnek. Ha hajlandók lettünk volna felkapaszzkodni a templomtoronyba. De nem kapaszkodtunk

fel; Szentelekyvel ijesztgettük egymást, ha egyáltalán szánkra vagy esetleg tolnunk hegyére vettük a nevét, mert ami akkor éppen nem kellett nekünk se az irodalomban, se az életben, mind Szenteleky neve foglalta össze számunkra. Durvák voltunk és türelmetlenek. Most már tudjuk – tudom –, a durvaság és a türelmetlenség mindenkor igazságtalanság is. Am ha ezt beláttam és tudom, akkor ma már mást jelent Szenteleky, és mindaz, ami a nevéhez fűződik? Valami elmozdult minden bizonnyal. Elszakadt egymástól Szenteleky és mindaz a „rossz”, aminek mintája volt. Kiderült, hogy a minták személytelenek. Hogy amit akkor Szentelekyről gondoltunk, gondoltam, azt ma is gondoljuk és gondolom, ám ma már Szenteleky nélkül. Tőle, alakjától és művétől függetlenül. Miért lehet megtenni ezt a szétválasztást? Azért, mert Szenteleky műve és szerepe kivonható a mintából anélkül, hogy a minta, a sekélyesség és banalitás, a provincializmus és bezárkózás, a tópartiság és a dilettantizmus mintája megváltozna. Maradt tehát „ellenfélnek” továbbra is mindaz, amivel szemben akkor megteremtettük kritikái és írói világgépeinket, s maradt nekünk Szenteleky Kornél is, akinek tisztelettel járunk el a sírjára, akit szívesen olvasunk. Megértjük őt, bár semmit, az ég világon semmit sem értünk másképpen, mint akkor.

Végül is erre készültünk, e rétegzett és osztályozó megértésre. Mostanáig talán beérett ez a készülődés. És nem menekülünk többé az alkalomtól, hogy szembenézve akkori önmagunkkal, mostani gondolatainkat írjuk le irodalomról, művészetről, az életről, kudarcokról és csődökről.

Sinkó Ervin tanítványai lévén az akkoriban alapított Magyar Tanszéken elég sokat tudhattunk már költészetéről és történelemről. Sinkóban a forradalmárt, a világgolgárt tiszteltük; a dogma minden változatának könyörtelen visszautasítóját, aki mindig valami egészen mást mondott nekünk költészetéről és életről, mint amit az akkori irodalmi folyóirat, az akkori gyér könyvtermés és könyvbehozatal felkínált. S valami egészen mást a Halotti beszédről, Csokonairól és Kazinczyról, a történelemről és Adyról, a múltról és a jelenről, mint amit az irodalomtörténetek, az akkor érvényes irodalomszemlélet kívánt elhíttetni velünk és másokkal. Sinkó előadásai kulcsot kínáltak a világhoz és az irodalomhoz, mértéket az emberi méltósághoz, szellemi és érzelmi tapasztalatot közlőnközéshez és magatartásunkhoz. Kevés idő maradt akkor a meditációra, annyira sürgetett bennünket a szókimondás kényszere, még kevesebb idő beszélgetésre és toleranciára, annyira meg kellett mondani – oda kellett mondani, keményen és kalapáccsal – közvetlen környezetünknek, hogy mi ebből, a provinciából, a „helyi színekből”, a porból és a sárból, a realizmusból és a realizmus különféle, hatalmilag is hirdett változataiból nem kérünk . . .

Ezért vált előttünk Szenteleky elviselhetetlen irodalmi helyzetünk jelképévé; visszatérő lélek volt, akinek rég kimúlt szavai és ítéletei ismétlődtek szerintünk az akkori irodalmi igénytelenségben, a fércművekben és távlattalanságban.

Keveset tudtunk volna Szentelekyről? Keveset a vajdasági irodalom múltjáról? Keveset az elmúlt évtizedek, a két háború közötti időszak kisebbségi iro-

dalmáról, az akkori küzdelmekről és vitákról? Nyilván minderről nagyon keveset tudtunk, egészen egyszerűen azért, mert nem is érdekelt bennünket, fontosabb dolgaink voltak, merészebb szárnyalásokra kívántunk vállalkozni, távolabbra akartunk látni, nem akartunk elmerülni a helyi színekben, sem a tópartiság édes mocsarában. Eszünk ágában sem volt a templomtornyot megmászni. Ezért iktattuk ki irodalmi világgépünkéből Szentelekyt, vele együtt „a mi irodalmunk” múltját; nem az ő örökségét választottuk magunknak, mert féltünk a szellem elgazosodásától, az érzelem gyors kihűlésétől. Más tüzek fűtöttek bennünket, messzibbre vonzó csillagokat követtünk, olyan tájaira merészkedtünk a képzeletnek és az álomnak, amelyeket nem e világi növények nőttek be, és amelyeket nem a dűlőutak szeltek át. Szenteleky ákácós világa, az ákácfa hűvöse nem vonzott bennünket; angyalok szárnyán repültünk és angyalok árnyékában pihentünk, a tengert láttuk, a hullámzást, ami a világ felé vitt bennünket, bár egyetlen percre sem hittük, hogy a rejtély – az irodalom és az élet titkának – kulcsát éppen a mi kezünkbe tette le a gondolat és az értelem istennője.

Nem értettünk volna akkor valamit? Valami nagyon fontosat? Amit aztán később csak beláttunk?

Dehogynem értettük. Hiszen éppen azért lázadtunk fel, mert értettük jól, hogy Szenteleky és az ő nyomán létrejött irodalom nem nyújt nekünk vigaszt, és nem is vihet pokolra bennünket. Végül mi magunk hirdettük, hogy nem a Szenteleky megfogalmazta „a mi irodalmunk” állt az utunkban, mert dehogyan állt az utunkba, hanem az, ahogyan „a mi irodalmunk” feladatként és értékrendként – Szentelekynek és követőinek köszönhetően – megmutatkozott. A partikuláris ellen lázadtunk, a kultúrát részkérdésre és így részfeladatra, az író *rész-szellemre* és *rész-érzelemre* redukáló – kisebbségi – intellektus ellen, mert úgy képzeltük, hogy a kultúra – a kisebbségi meg a többségi kultúra is – csak *teljes* kultúra lehet. Az irodalom meg különösképpen. Nem kisebbségi verseket írtunk, se kisebbségi novellát, se kisebbségi regényt, és igyekeztünk nem kisebbségi esszét, kritikát írni. Úgy gondoltuk, hogy nincs se többségi regény, se többségi vers. Regény van és vers van, és ezek vagy önmagukban értelmezhetők, vagy nem tekinthetők se regénynek, se versnek, bár regényes és versszerű a formájuk. Nem tagadtuk ezzel a kisebbségi helyzetet. Ellenkezőleg. Nagyon is jól átéreztük, és a saját bőrünkön tapasztaltuk a kisebbségi helyzet minden súlyát és nyomorát, azt, hogy könnyen állítottak félre bennünket, azt, hogy örökösen fel akartak használni bennünket valamire, azt, hogy nekünk mindig minden többbe került, a tudás is, a kenyér is, a könyv és a szerszám is, mint másoknak. És nagyon jól ismertük a kisebbségi helyzet történelmi alakulásgörbjét 1918-tól kezdődően a hatvanas évekig, a földosztás visszasságait, a cselédsorsra ítéltég érzését, az örökké mellünknek szegezett bűnrészesség fenyegetését, a hangosabban kimondott szó után következő veszedelmet, az elvárt és kikényszerített öngazolásokat és önvizsgálatokat terhét, az isten és király

előtti egyenlőtlenség súlyát, azt is, hogy elődeink bőségesen fizették meg a nem létező adósságokat.

Hogy nem erről beszéltünk, nem a kisebbségi helyzetről? De miről beszélünk volna másról, amikor a kétélűeket írtuk, meg a Joábot, amikor a makró nyelvét vizsgáltuk hosszú-hosszú vitáink során, amikor rovarházat telepítettünk, és arról írtunk, „látszik rajta, hogy nem őslakó”, amikor a gerilla-dalok születtek, amikor szegény Skatulya Mihályt kísértük el tengerparti útjára, amikor a tanárszociográfiák, a laskói esték írásai születtek, amikor az első esszék meg az első kritikák íródtak mélyen átértzett indulatokra hallgatva inkább és nem a megértő bölcsességre. Hogy ezek a prózák és versek telve idegen vagy idegenül hangzó nevekkal, távoli színterekkel, amit oly szorgalmasan számoltak ránk egyforma vehemenciával régiek és újak, az égvilágon semmi mást nem bizonyít, csak versünk és prózánk nyitottságát, meg legfeljebb még azt, hogy mások voltak az olvasmányaink, távolabbról értek bennünket a hatások, az irodalmiak és a történelmieket egyaránt. Nem a régió helyi színeit olvastuk, és nem ragaszkodtunk se a libát őrző Örszéhez, se a port felverő Janihoz. Mert nem arról a kisebbségi helyzetről beszéltünk, amelyben a libák sorakoznak, se arról, amelyben esténként, alkonyatkor, a lebukó nap és a kocsizőrej nyomán felszáll a por. A kisebbségi helyzet a helyi színeknél keményebben mutatkozott meg nekünk, s nemcsak abban, amiről, hanem abban is, ahogyan beszéltünk, abban leginkább, hogy az irodalmat, a kisebbségi irodalmat is, ki akartuk menteni a közvetlen használhatóság nyűgéből. Nem hagytuk az irodalmat másra használni, mint arra, amire és amiért ősidők óta van. Más szóval, komolyan vettük azt, hogy *esztétikum*, hogy *irodalmi érték*, törődünk azzal, hogy *irodalmi forma* és *irodalmi stílus*, sokat adtunk az irodalmi tájékozódásra, arra tehát, hogy otthon legyünk az irodalomban. És ezt bizony az átélt kisebbségi helyzetben, a kisebbségi helyzet ismeretében.

Úgy tettünk, mintha ismertük volna azt, amit csak nemrégiben olvastunk el, s most is kerülő úton. Cs. Gyimesi Éva idézi az erdélyi magyar irodalom ideológiai értékjelképeit vizsgáló *Gyöngy és homok* című könyvnyi terjedelmű tanulmányában Kuncz Aladár 1928-ban közölt Tíz év című írásából a következő két mondatot: „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség. Csak az egyetemesség széles látókörében tudja nemzeti értékeit megőrizni és megvédeni, csak ezen az úton veheti fel az érintkezést többségi népe irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy (a törzs) szellemi életétől el ne szakadjon.”

Erdemes ennél a gondolatnál megállni egy pillanatra. Valóban nem ismertük Kuncz Aladár világos beszédét, de tudtuk a gondolatot, és megkíséreltük képviselni is. Az a szellemi energia, amit Szenteleky ellenében és nagyrészt a vajdasági irodalom őt követő irányának ellenében is kifejtettünk, annak gondolatnak a belátásából fakadt, hogy a kultúra, a műveltség minden rétegében és minden megmutatkozásában *teljes* kultúra. Minek következtében nem szorítható be a politikai helyzet partikularitásába. Mindig túlmutat az adott politikai

körülményeken és feltételeken. Nagyon is jól átéreztek a kisebbségi léthelyzet alkalmasságát a manipulációra is. Semmivel sem lehet jobban manipulálni, jobbról is és balról is, mint éppen a kisebbségi helyzettel, amely mindig a többségi nép demokratikus képzettségének vagy tudatlanságának – miként Kuncz Aladár mondja –, a törzs, vagyis az ún. anyanemzet politikai és történelmi önismeretének, valóságtudatának, nyitottságának függvénye. Csakhogy mi nem az irodalom és a műveltség „egyetemességéről”, hanem *teljességéről* beszéltünk. Az egyetemes túl erős fogalomnak tűnt akkor, s a nemzeti irodalom vonatkozásában kompromittálódott is, míg a teljesség elsősorban irodalmi igényt jelentett, az alkotás és a kutatás lázát, magas mércét, a távlatok és a távolságok megismerését. Teljességgel a partikularitás ellen, de a partikularis ismeretében – nagyobbára ezt hirdettük irodalmi gondolkodásunkban. A teljesség iránt éreztünk honvágyat, mintha elődeinktől – leginkább pedig Szentelekytől – a teljesség igényének feladását kaptuk volna örökségbe „a mi irodalmunk”-kal, a teljesség beáldozását a „helyi színek” oltárán. A teljességgel és egyúttal a világban való tájékozottsággal, a világból szerzett információk felhasználásával és alkalmazásával igyekeztünk – hangsúlyozom, kisebbségi helyzetben – megőrizni és megvédeni a nemzeti értékeket (is), még ha ezekről kevés szót ejtettünk is, ám tudtuk, hogy a jó regény, és nyomban hozzáteszem, a jó *modern* regény, meggyőzőbb pajzs a nemzeti (kisebbségi) érték megvédéséért vívott harcban, mint a helyi színekből fakasztott vagy a populizmus kocsmájából kihallatszó zajongás és jajveszékelés.

A kisebbségi – lényegében mindig köztes, mert kettős meghatározottságú – helyzetet emeltük több és kevesebb sikerrel az irodalom és a műveltség teljességének szintjére. Közben azt is beláttuk, hogy „a mi irodalmunk” az ún. kis népek irodalmánál is kisebb, mert kisebbségi irodalom lévén, leginkább a „befogadásra” van ítélve, s csak nagyon ritkán, legfeljebb ha egzotikumot jelent, juthat kezdeményező szerephez. Az a tény, hogy a kisebbségi irodalom és műveltség, szinte természete szerint, de történelmi szerepe szerint is mindenképpen, befogadó irodalom, kialakította bennünk az önvédelem gesztusait is. Ha helyzetünk szerint könnyen manipulálhatóak vagyunk, és ha irodalmunk meg műveltségünk, befogadói jellege szerint, piacot jelent, és nem értékkeremtő, meg értékeket kibocsátó szellemiséget a kultúra bőbeszédű kereskedői szemében, akkor nyilvánvalóan önértékeinket tudatosítva kell kivédeni magunkat mindenféle degradáló szándéktól és programtól. Hogyan lehet felépíteni az önmegőrzés védőgátját az irodalomban és a műveltségben? Semmiképpen sem elzárkózással, se beolvadással, se odasorakozással akár a többségi nemzet, akár a törzs műveltségéhez.

Itt aztán újabb nehézségek kezdődnek. Szenteleky is fellázadt a törzs kultúrkereskedőinek gyarmatosító szándáka ellen, és hirdette a vajdasági irodalomnak az erdélyihez, de a szlovákiaihoz sem mérhető gyenge „önállóságának” az elvét, ám ezt az elvet ő a vajdasági irodalmi élet megeremtésének lázában rövidre fogta, a régióba, a tájba erőszakolta be, mert így látta lehetőségét a

kallódó tehetségek, írók és költők, tollforgatók és művészek felfedezésének és érvényesülésének. Hogy rossz lóra tett volna Szenteleky? Dehogy tett rossz lóra. A húszas években, amikor „a mi irodalmunkat” irodalmi mellékletek szerkesztésével, folyóirat-kezdeményezésekkel, a könyvkiadás megszervezésével konstituálni igyekezett, csak annyi tehetséggel sáfárkodhatott, ahány tehetséggel rendelkezett, és ezek, írogató vajdaságiak, hölgyek és urak, parasztok és cselédek, papok, hírlapírók, tanítók és kétkeziek, többségükben valóban a „helyi színek” nyomán láthattak maguk előtt hevesen óhajtott irodalmi pályát. A mi szemünkben azonban rossz ló volt Szenteleky lova, mert mi azt hirdettük, az irodalom és a kisebbségi kultúra teljességének, monumentalitásának elvét, amit ő is tudott nyilván, sőt talán sokkal jobban, mint amennyire mi tudhattuk, de az irodalomalapozás taktikája mást tenni kényszerítette. Arra azonban nem kényszeríthette, hogy mást is gondoljon. Ezért gondoltuk úgy, hogy rászolgált a bírálóinkra. Még akkor is, ha tudtuk róla, ismerte a modern művészet törekvéseit és irányait, sőt a művészetben azt az elvet hirdette, miszerint „nem úgy kell festeni, ahogy látunk, mert ez mégiscsak másolása a természetnek. Úgy kell festeni, ahogy érzünk, s azt kell festeni, amit érzünk”. Az irodalomban ugyanis, több finomító kísérlete ellenére, mégis a „látottat” hirdeti. A „látott” ábrázolása érvényességének teremt teret elméletében és szerkesztői megkritikai gyakorlatában egyaránt. Ezen mit sem változtat az a bagatellizáló elméleti kényelmesség, amely Szentelekyt mentegetvén önelégülten hirdeti, hogy az egyetemes felé az egyszerűtől, a helytől, a földtől, a látottól vezet az út. Ezen az úton azonban nem járnak írók, csak gondolkodni rest teoretikusok és kritikusok. Fából vaskarika, hogy a régiót az egyetemes magasságába emeljük, mert mért volna az egyetemes fönt, a régió pedig lent, miért állna az egyes alacsonyabban, mint a teljes? Az egyetemes és a régió között nincs „szintkülönbség”. Az egyetemes nem szól *le* a régióhoz és a régió sem szól *fel* az egyetemeshez. Egyszerre szólalnak meg, s az irodalmi műből vagy kihallatszik ez a szólam, vagy nem. Ez bizony nem a teórián múlik. Éppenséggel azon az írói képességen, hogy tud-e a költő szavakkal úgy festeni tájat, tudja-e a festő úgy vászonra vinni a helyi színeket, ahogy érez, vagy csak úgy, ahogy lát. Ehhez a képességhez természetesen bőven járulnak az irodalmi megformálás eszközei, de ezekről itt most mégsem kell szót ejteni.

Amikor fellázdunk Szenteleky öröksége ellen, nem vettük figyelembe azt, hogy Szenteleky enyhén tiltakozott egy irodalmi lexikon – Benedek Marcell nevezetes *Irodalmi lexikon*ának – minősítése ellen, hogy ő „vajdasági író” volna. A méltán híres, 1927-ben írt Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról című írásában így kérdez Szenteleky: „És ki akarja közülünk, akik a Vajdaságban betűket rovunk a magunk gyönyörűségére, a vajdasági jelzót kiérdemelni?” És így válaszol: „Bizonyos vagyok benne, hogy senki.” Majd hozzáteszi még: „Mi, akik itt írunk, álmodunk, csüggedünk, tervezünk és elkókadunk, sohasem gondolunk arra, hogy bennünket majd nem tud beosztani az irodalomtörténet.” Néhány mondattal később így beszél: „Sorsunk, helyzetünk

arra kényszerít bennünket, hogy egyéni utakat tapossunk. Lehet, hogy így szét-hullunk, elkallódunk, mint bitang jószág, de azért büszkén és szabadon járjuk a magányos csapásokat. Elbukunk, vagy célhoz érünk, de nem húzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk szürke művészetlenséggel.” A „vajdasági író” Szenteleky szemében ekkor még – 1927-ben – értékhány, szinte megbélyegzés, ezért nem fogadja el az ugyanebben az évben kiadott, Benedek Marcell szerkesztette *Irodalmi lexikon* minősítését. Később, 1928-tól kezdődően, irodalmi viták során át, kritikáiban és elméleti alapozó írásaiban enyhít a „vajdasági író” megfogalmazást elutasító gesztusán, de sohasem sűped bele e minősítés andalító szürkeségébe. Hogy eközben a „vajdasági író” elképzelt arcképén mégis a szürke – más szóval, a közepes – az uralkodó színárnyalat: ezt bizonyítják a korabeli antológiák, irodalmi mellékletek és folyóiratszámok közleményei, ezért nem Szenteleky az önmaga számára, belső használatra megfogalmazott irodalmi és művészeti igényének feladásával felelős, mert önmagával szemben ezt az igényt mindvégig megőrizte, hanem azért, mert nem vette észre, hogy a közösségbe való kivetítése ennek az irodalmi igénynek mélységes tévedés, mert „törzsvív” válva megkopik, az általános érvényűség keresésével pedig kicsorbul kritikai éle.

A „kétarcú” Szenteleky áll tehát előttünk. Az a Szenteleky, aki az irodalom és a művészet, az alkotás nagy, életre és halálra menő küzdelmére vállalkozik, aki egyéni utakat tapos, és magányos csapásokon jár, és vállalja ennek a kalandnak a személyre nehezéd terheit. Meg az a másik Szenteleky, aki „irodalmat” teremt – „a mi irodalmunk”-at, a vajdasági irodalmat – és az önmagával szemben támasztott irodalmi és művészeti igényeket az általánosra csökkent, elszűrűkíti a közösség oltárán, mert miként már 1928-ban, az *Ákácok alatt* antológia előszavában írja, aki a vajdasági novellaírók e gyűjteményét kézbe veszi, „a földnek ízét, színét, lelkét várja ezektől az elbeszélésektől”. A föld ízét, színét, lelkét, nem irodalmat várna az olvasó az elbeszélőtől? Szenteleky ezt bizony komolyan gondolja. Julien Benda nevezetes értelmiségkritikáját hozza fel tanúnak azon megállapítása mellett, miszerint „az írói elhivatottság nemcsak művészi kérdés már, hanem erkölcsi is”. Az ilyen igénybejelentésekben, feladatkiírásokban mindig a második tagra esik a hangsúly, Szenteleky gondolatában is az „erkölcs”-re, nem a „művészi kérdés”-re. Mintha lehetséges volna – az irodalomban, a művészetben! – bármilyen erkölcsi érték megfogalmazása a művészi kérdés megoldása, például a formaprobléma kidolgozása nélkül. Mintha elég volna kiérezni az elbeszélésből a „földnek ízét”, és félre lehetne tenni azt a nem is annyira mellékes körülményt, hogy ez bizony „elbeszélés”, irodalom és művészet, nem prédikáció.

A szerep és a mű kettősségét, az egyre jobban kiütköző kétarcúságot a „helyi színek” kritériumának meghirdetése és értelmezése is megmutatja. Ugyanebben az előszóban utasítja vissza az őt ért vádak, hogy a „helyi színeket” többre becsüli az „írói kiválóságoknál”, és hogy ezáltal „korlátok közé” szorítja „a teremtő képzeletet, az írói szabadságot”. Azzal védekezik e vádak ellen, hogy

hangsúlyozza „a sokat emlegetett couleur locale-t nem szabad szó szerint értelmezni. Nem az a fontos, hogy a történet Bácskában vagy Bánátban játszódik le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos. A szellem, amit az író a színeken túl megérez, s amivel az író némi közösséget érez”. A vád visszautasítása mentegetőzésnek látszik. A „szellem” túl általános és parttalan ahhoz, hogy érvelni lehessen vele a korlátozás, a képzelet és a szabadság korlátozásának vádjá ellen. Ő maga – verseiben és kisprouzáiban, de regényében is – a szellem és a képzelet útját követi, távoli tájak és álomképek vonzásában él, még akkor is, amikor a bácskai éjszakáról, a vasútállomásról, az álom helyett horkolásról beszél. Úgy kell ezt tehát érteni, hogy a feladat, amit Szenteleky a „helyi színek” elvével, a „művészi kérdés”-sel szemben az „erkölcs” hangoztatásával hirdeti, az *irodalomra* vonatkozik, „a mi irodalmunk”-ra, a vajdasági irodalomra, amely kisebbségi irodalomként épp-hogy talpra állt a húszas évek végén, ám nem vonatkozik az íróra, a „vajdasági író”-ra sem, mert ha az irodalomra feladatokat lehet kiszabni, az írókat nem lehet se képzeletének, se szabadságának jogaitól megfosztani, attól sem, hogy álmodjon, hogy csüggedjen, hogy tervezzen, hogy elkókadjon. Így mutatkozna meg Szenteleky „kétarcúsága”? Vagy itt nem is csak Szentelekyről van szó, nem csupán az ő egyéni sorsa ez a kétarcúság, nem az ő magánügye a szellem és értelem eme ambivalenciája, hanem a kisebbségi írótság, a „vajdasági” író sorsszerűen beteljesülő létformája? Amit Szenteleky egy másik írásában „a kultúra mindenesei” sorsának nevez, mert szerinte „a mi kultúránkban” a szükség „mindeneseket terem”. „A lírai költő kritikus lesz vagy esztétikus, esetleg népműveléssel foglalkozó író, ha a szükség úgy kívánja. A verbeli novellista verset ír vagy fordít, mert annak szükségességét érzi. Az elhivatott regényíró nyelvészeti problémákkal foglalkozik, a hivatásos szociológus esztétikai értekezést ír, ha az események ezt tőle megkövetelik.” A kettészakadt lélek, a kétarcú író könnyen veszi fel a további szerepeket – „ha a szükség úgy kívánja”.

Így fest a „vajdasági író”. Nem akarja, hogy vajdasági íróknak mondják, megkísérli túllépni a körülmények által számára kiszabott létet és a létezés korlátjait, ugyanakkor napról napra feladatokba botlik, félreteresi az igényeit, és teljesíti a felvállalt feladatot, „ha az események ezt tőle megkövetelik”. Hát ezt sem akartuk harminc évvel ezelőtt. Se a mindenességet, se azt, hogy – miként Szentelekynek – a szükség nekünk feladatokat adjon. Nem akartuk a körülményekből származó leckét, nem hirdettünk erkölcsöt az irodalmi kérdés helyett, mert azt gondoltuk, és én ma is azt gondolom, hogy a regényíró akkor teljesíti népe és kultúrája iránti kötelességét, ha regényt ír, és nem is akármilyen regényt. Ha nem ad ki a kezéből fércművet. Ha a költő a verset tűzi a zászlajára, és nem a csoport, a „törzs”, a kollektivitás ilyen vagy olyan érdekeit. S nem is lehet a regényírón mást, mint a regényt, és a költőn sem mást, mint a verset számon kérni. Tehetett volna-e mást a Kormányeltörésben költője népéért, népének irodalmáért és műveltségéért, mint éppen azt a legtöbbet, amit a

Kormányeltörésben megírásával tett meg? De nem válaszolok a kérdésre, mert ha válaszolnék, azt a látszatot kelthetem, hogy én is – a megrótt Szenteleky nyomán – azt mondom, hogy „az írói elhivatottság nemcsak művészi kérdés már, hanem erkölcsi is”. Pedig dehogy akarom ezt mondani. Inkább azt mondom, amit Kuncz Aladár írt 1928-ban, hogy „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség.”

S itt véget ér a kisebbségi magyaróra. Szabálytalan magyaróra volt, semmi képpen sem centenáriumi, mert hiányzott belőle – szándékosan – az ünnepélyesség retorikája, és annál több volt benne a szorongás, a féltés, a kulturális és szellemi katasztrófa állandó fenyegetésének árnya. A magyaróra ilyen értelmezése pedig Siegfried Lenz 1968-ban kiadott *Deutschstunde* című regényéből származik, mégpedig Radnóti Sándor közvetítésével, aki nemrégiben azt kérdezte: „Adott-e magyarórát az elmúlt évtizedek magyar irodalma, adott-e történelmi tapasztalatunknak gazdagságot, dimenzionáltságot, tagoltságot?” Azt mondom: a jugoszláviai magyar irodalom Szenteleky ambivalens örökségével együtt, művekben és vállalkozásokban, világképben és sorskérdésben bizony adott ilyen – kisebbségi – magyarórát.

Szentelekyt olvasva, újraolvasva, szerepét és gondolatait rekonstruálva múltunkba nézünk, és onnan, ha van hozzá még bátorságunk, erőt és reményt is meríthetünk. De kell-e még erő és remény? Mire jutunk vele?

„Kiterítetek úgyis.”

2. Tóthfalu, 1994. február 25.

Babits Mihálynak Az írástudók árulásáról 1928-ban írt tanulmányából tudjuk, hogy „minden nagy téma egyúttal kényes is”. Mindannyian, akik eljöttünk erre a régóta tervezett beszélgetésre vagy értelmiségi kerekasztalnak keresztelt konferenciára, valójában mindegy, minek nevezem, azt is tudjuk, érezzük, benne van a levegőben, hogy „nagy” és „kényes” téma a „kisebbségi értelmiség ma” témája, és nincs arra semmiféle biztosíték, hogy akár ezen az értekezleten, akár az elkövetkező tanácskozássorozaton egyetértésről tanúskodó nyugvópontra vihető. Annál is inkább felmerül a kétely bennem, és talán mindannyiunkban, akik most körülültük ezt a különös asztalt, mert igazán „nagygyá” és „kényessé” gondolkodásunkban és viselkedésünkben huzamos és nyomasztó jelenlétével vált ez a téma, és azzal, hogy megítélése, végiggondolása, értelmezése, többszörös zászlóra tűzése megoszlásba, (most még) feloldhatatlan (nak látszó) konfliktusba sodorta a jugoszláviai – vagy mondjam inkább így, a vajdasági – magyar értelmiséget. Ezért érezzük hát (talán) mindannyian, hogy most „nagy” és „kényes” témában vállalkoztunk beszélgetésre és párbeszédre.

Ám azt is Babits Mihály hagyományozta ránk, ugyanebben az írásában, hogy „az ember, ha nagyon nagy a mondanivalója, önkénytelenül szerény lesz”. Nem tagadom, amikor elvállaltam a megtisztelő felkérést e beszélgetés bevezetőjé-

nek elmondására, még nem számoltam azzal, hogy a nagy és kényes téma kelte szinte elkerülhetetlen lámpaláz mellett félelem és szorongás is lesz majd bennem. Lámpalázasan és szorongva állok itt most, és bejelentem, előadás, értekezés, nyilatkozat helyett beszéd- és írásmódomnak a „szerény” *magyaróra* műfaját választom. *Nem mondom fel* a leckét, mert nem én felelek, és senkinek *sem adom fel* a leckét, mert nincsenek másokkal szembeni elvárásaim. Tanár módjára, szerényen, magyarórát tartok arról, ami a mai beszélgetés nagy és kényes témája, és amit e témáról én – egyes szám első személyben – e képzelt – ezért is szerény – katedráról előadhatok.

A szerénységre intő magyaróraműfaj nem kitérés a viták vihara elől, de nem is szolgál praktikus célt. Arra a felhívásra sem felel, hogy „színt kell vallani”. A babitsi Szellem princípiumának útját követem inkább, bár tudom, ez az út sem vezet a csillagokba. Felmutathatnék a csillagokra? Ha nem mutatnék fel, akkor követném el – Babits Mihály szerint – az igazi (írastudói) árulást. De ki vagyok én, hogy a csillagokra mutogassak?

1.

Nem a helyzet, a történelmi, a politikai jelen idő leírásából, a már említett és feloldhatatlan(nak látszó) konfliktusból indulok ki, erre is sor kerül majd később, ha erőm lesz folytatni, hanem egy *álomképből*, valamiből, ami után vágyakozhatunk, amit a fent említett csillagnak mondhatok, és amire nem felmutatni valóban igazi írástudói árulás. Nem a magam szavaival írom le ezt a csillagot és álomképet; idézettel mutatom meg, hogy hol áll e csillag Európa és a magyar csillagképben.

Konrád György a *Magyarnak lenni Európában* című esszéjében írta le: „Európainak lenni Magyarországon annyit jelent, hogy megtanuljuk a bibliai demokráciát, hogy valóban egyenrangúak vagyunk a többi emberrel minden élethelyzetben, munkahelyen, asztalnál, ágyban egyaránt. Európa számra és munkára nézve erősebb nyugati fele kialakította a liberális demokrácia politikai erkölcsét. Európai az az ország, ahol az egyén szabadsága sérthetetlen, ahol az emberi személy méltósága az értékelés alfája és omegája, ahol különös tulajdonságaiért, semmilyen közösséget nem üldöznek. Felebarátaink megfélemlítése, korlátozása vagy akár elpusztítása azért, mert ilyen vagy olyan sokasághoz tartoznak, a faji, nemzeti és osztálygyűlölet Európában visszatekintve is, hagyományként utálatossá vált éppen azért, mert az európaiak tanultak a saját történelmükből, és ma már tudják, hogy a diszkrimináció gyilkossághoz vezet. A gyengébbek megbántása, a fölényeskedés az egyenrangúak között, a csatlós alázat a nagyokkal szemben – olyan magatartás, amely az európai tekintélyuralmokban a helyén volt és van is mind a mai napig, de már nincs a helyén és szerencsétlen elmaradottságnak tűnik fel szabad nemzetek polgárai között. A peckes csatlós az alakuló-tanuló Európában panoptikumfigura. Lehetséges-e demokrácia demokratikus személyiségek nélkül? Utóbbiakat inkább azonosí-

tanám a játékosal, mint a harcossal. Zsarnokságok üledéke, ha a harc vérre megy, ha a játékosok valóban meg akarják sérteni és ki akarják készíteni egymást.”

Eddig a hosszú idézet, ami ama csillagnak és álomképnek a leírása. Talán nem is kell hozzá kommentár, legalábbis nem az én kommentárom hiányzik hozzá, hiszen tökéletesen érthető, amikor – képekben, mert író írta a fenti mondatokat – megjeleníti az *innen* valóban vágyalomnak tűnő Európa-képet, a liberális demokrácia politikai erkölcsét, az egyén szabadságának sérthetlenségét és az emberi személyiség méltóságát. És amikor visszautasítja a diszkrimináció minden változatát; a fajit, a nemzetit, az osztálygyűlöletet egyaránt. Meg amikor a demokratikus személyiséget *játékosnak* veszi, és nem *harcosnak*. Én ezt úgy értem, hogy a demokratikus személyiség, aki a liberális demokrácia politikai erkölcsét követi, aki az egyén szabadságjogát és személyisége méltóságát hirdeti mindennemű tekintéllyel és diszkriminációval szemben, derűs személyiség, tartózkodik a pátosztól és az elragadtatásoktól, inkább ironikus, mint próféta, és iróniájának élet gyakran fordítja önmaga felé, meg képes mások (a Másik) meghallgatására és megértésére, a megértés szó mindkét jelentésszintjén: megérti a Másik beszédét, és megértéssel van a Másik iránt. Játékos, derűs vitatkozó, aki iróniájával lázad és felháborodik, ítéletet mond minden jog sértés láttán, de nem követel fejeket, nem követel színvallást, se vért. Senkit sem akar kikészíteni. Még azt sem, aki mászt gondol, és ezt, írásban vagy szóban, el is mondja.

A demokráciához kell az ilyen demokratikus személyiség. De hol terem meg? Azt mondta Konrád György, hogy Európa tanult a saját (véres) történelméből. A hangsúlyt nem arra teszem, hogy a történelemből, azt is mondhatnám, hogy a természetből, hanem arra, hogy *tanult*. A műveltség termi a beszélgetni tudó, a megértés képességét fejlesztő, derűs és játékos személyiséget. Tehát nem örökölhető, nem származhat a múlt kódos mítoszaiból, és nem következhet a történelem mindig időszerűre (*félre*)írt nagy példaképeiből. A műveltség a termőtalaja a demokratikus személyiségnek.

Van még valami Konrád György esszéjében, amit szem előtt kell tartani. Azt is írja, hogy „az alapvető emberi és polgári jogok tiszteletének és a rájuk épülő logikának nincsen törvényes alternatívája. A szabadságcsorbítások minden fajtája, kisebbségek bármilyen diszkriminációja törvényszegés és szemben áll a választott, elfogadott és az európai parlamentek által is törvényerőre emelt politikai erkölccsel”. Látjuk a két mondat közti – derűs, majdnem ironikus – ellentmondást? Az első mondat azt állítja, hogy az alapvető emberi jogoknak *nincs törvényes* alternatívája, a második arról beszél, hogy a parlamentek *törvényerőre emelik* a politikai erkölcsöt. Miben látok én itt ellentmondást, kérdezhetik tőlem. Politikátörténeti olvasmányaim alapján állítom, hogy ellentmond egymásnak az első és a második mondat. Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökereiben* az első világháborús békeszerződéseket követő sok nemzetközileg – az európai parlamentekben – nyomtatékosított kisebbségi és kisebb-

séggvédő rendelkezés és törvény – a törvényerőre emelt kisebbségi jogok – teljes gyakorlati kudarcáról beszél, valójában a törvények, a fogadkozások, a nyilatkozatok ellenében megmutatkozó cinikus történelemről. Arról, hogy a kisebbségek diszkriminációját semmiféle (akár nemzetközileg is hitelesített) kisebbséggvédő törvény vagy rendelkezés nem akadályozhatja meg. Hiába a törvények, ha betartásukhoz nincs *műveltségi fedezet*. Ha azok, akiknek be kellene tartani ezeket a törvényeket, nem tanultak saját történelmükből. Vagy rosszul tanulták meg a saját történelmüket. Konrád György két idézett mondatából következő *derűs* ellentmondás éppen ezt mondja. Derűje folytán nem kevesebb súllyal, mint a totalitarizmus gyökereit vizsgáló Hannah Arendt. Ezért oly fontos felfigyelni e mondatok (rejtett) súrlódására.

Még egyszer a műveltség, a kultúra! Úgy látszik – nem tagadom, szándékosan láttatom így –, a nagy harci kedvek, a nagy törvényhozói felbuzdulások ellenében csak a kultúra lehet hatékony és érvényes szabadsággvédő, személyiséget oltalmazó, emberi jogokat biztosító, a kisebbségek diszkriminációját enyhítő feltétel és körülmény. Mondjam ki még egyszer, hogy éppen ezért oly fontos és felelős az értelmiségi, ama ítélkezni tudó derűs játékos szerepe a közösségekben. Különösképpen a kisebbségi társadalmakban.

2.

Nincs demokrácia, de nincs demokratikus kisebbségi közösség se demokratikus személyiségek nélkül. Aki inkább játékos, mint önfelelt harcos. Azért hangsúlyozom ezt ennyire, mert a gyakran hirdetett egység ellenére a kisebbségi közösség is, ha közösségként konstituálódott, plurális, és nem homogén közösség. Ez azt jelenti, hogy a kisebbség sem akar, nem is akarhat csak egyet. Homogénné, egyet akaróvá és egységet hirdetővé akkor válik – mint minden más közösség –, ha a hozzá tartozó egyének szabadságjogait, enyhén szólva, „szabályozzák”. Ideig-óráig, leginkább válságos történelmi helyzetekben, félre lehet esetleg tenni az egyén szabadságjogát, de akkor sem lehet megfosztani tőle. Nagyon gyorsan vissza kell adni, hogy a közösség, demokratikus közösségként, működőképes legyen. Még a nemes célok sem indokolhatják a szabadságjogok visszavonását. Az elmúlt rendszer nemzetiségpolitikája a példará, hogy az egyenjogúság, az egyenrangúság meghirdetése és viszonylagosított érvényesítése, akár törvényerőre való emelése sem teremthetett működőképes társadalmi és közösségi reményt és biztonságérzést tiltásokkal, tabuk hirdetésével, ilyen vagy olyan szankcionálásokkal, ha ezek az egyén méltóságát sértették, vagy az ember szabadságjogait vonták vissza. A tiltások felbontása, a korábban bűnnek számító cselekedetek – a tiltott érzések kifejezésre juttatása, a tiltott dalok éneklése, a tiltott (történelmi) nevek emlegetése, zárolt dokumentumok felfedése stb. – szankcionálásától való eltekintés azonban nem teremtett azon nyomban demokratikus környezetet, nem jelentette a szabadságjogok visszaadását vagy visszaszerzését. A korábbi tiltások felbontása itt háborút ho-

zott. Ez természetesen csak egyik oka a háborúnak, de nem mellékes oka. Borzasztó poklot teremtett hát a tabuk, elsősorban a nemzeti érzések és önki-fejezési formák korábban tiltott megjelenési változatainak felszabadítása; *közelbutulást* hozott, ha a nacionalizmust, Danilo Kiš szavát követve, egyszerűen ostobaságnak vesszük. Csakhogy ebből a szörnyű fordulatból egy percre sem következik, hogy meg kell tartani a tiltásokat és tabukat.

Akkor meg hogyan lehetséges az emberi szabadságjogok visszaszerzése és érvényesítése?

Leginkább (talán) a pluralizmus, a Másik jogainak, elsősorban a szabadságra való jogának és emberi méltóságának elismerésével, tehát a homogenitás elvének a pluralizmus elvére való átváltásával. A kisebbségi közösségekben is. Amelyek semmiképpen sem tekinthetők, súlyos történelmi helyzetükből következően sem, monolit társadalmaknak. Még a diszkrimináció örökös veszélye sem homogenizálhatja őket mozdulatlanlanná. És ez egyformán érvényes mind a belső – szellemi, társadalmi, vallási – rétegződés, mind pedig a kívülre – a többségi nemzet és az anyanemzet – irányában megnyilvánuló érdek- és kapcsolatrendszerekben. A belső és külső rétegzettség a kisebbségi közösségek plurális rendeződését illusztrálja és bizonyítja. Más szóval, nem hiszem, hogy van olyan eszme vagy (társadalmi) célkitűzés, ami mögé a kisebbségi közösség egyként felsorakozhatna. E század kihordott egy-két ilyen – „homogenizáló” – eszmét és pártprogramot, meg is kísérelték fenntartani és érvényesíteni azokat erőszakkal, az alapvető szabadságjogok korlátozásával, a primer emberi jogok: a lakhatás és a munkára való jog, valamint a szekunder emberi jogok: a saját kultúrához, nyelvhez, tájékozódáshoz való jogok visszavonásával. (Az emberi – és kollektív – jogok ilyen értelmű megkülönböztetéséhez lásd Hannah Arendt idézett könyvét.) Aligha kell akár a közelműltből, akár a jelenből vett példákkal bizonyítani, hogy az ilyen irányú, egyébként manipulációkra rendkívül alkalmas, egységesítő eszmék hová vezettek és hová vezethetnek.

A homogenizáció másik nagy „hozzáértéssel” végzett művelete, természetesen, a mindenkor kialakítható *ellenségkép*. Az ellenség akadályozza az eszme gyors és hatékony haladását, meghosszabbítja az elérhetőnek vélt szebb jövő felé vezető utat, visszatart és zavart kelt. Minden totalitarizmusra való hajlandóság létrehozza a maga ellenségképét, ellenségmodelleket és -mintákat dolgoz ki, leginkább napi használatra, de egyúttal önvédelmi reflexből is. A kisebbségi közösségek sem mentesek az ilyen tendenciáktól, amelyeknek lényege és alapja, ismét, az egyén szabadságjogainak, az ember méltóságának ilyen vagy olyan formájú visszavonása. Az ellenségképek (ki)kel(te)tése nem tekinthető másnak, mint a demokratikus folyamatok válságának.

Konrád György nyomán azt idéztem, hogy nincs demokrácia demokratikus személyiségek nélkül. A demokratikus személyiségek társadalma, amely a pluralizmusra, a liberális hagyományokra épül, nem hirdethet ún. homogenizáló eszméket és jövőképeket, és nem manipulálhat semmiféle ellenségképpel. Ebből következően ez a társadalom természete szerint nyitott, jól kifejlesztette a

párbeszédre való képességét, meg tudja és meg is akarja hallgatni a Másikat, és csak olyan döntéseket hoz, amelyek semmilyen formában sem veszélyeztet-
hetik akár a saját közösségéhez tartozók, akár a más közösségekhez tartozók
alapvető és másodlagos – emberi és kollektív – jogait.

3.

A demokratikus személyiség – a derűs játékos, aki toleráns, és felkészült a megértésre – a kultúrák együttélésének természetes folyamatait is akceptálja. Aligha kell hangsúlyozni, hogy éppen a kisebbségi társadalmaknak nélkülöz-
hetetlen minőségjegye a többműveltség, a multikulturális nézőpontok elfoga-
dása. Nem beszélhetek itt most bőven a multikulturális gondolkodás és érze-
kenység jellegéről, de annyit mindenképpen ki akarok emelni, hogy az Euró-
pához tartozásnak, egyúttal az önmegegyezésnek, valamint a belső – a sajátos –
értékek teremtésének is alapvető feltétele annak megértése, hogy nincsenek
olyan – nemzeti – műveltségértékek, amelyek nem tartanának fenn, ilyen vagy
olyan formában, nemegyszer rejtetten és feltáratlanul, kapcsolatot más nem-
zeti kultúrák jelenségeivel és beszédformáival. A kisebbségi kultúra, történel-
mi helyzetéből következően, sokkal inkább felkészülhet ennek a kultúrfilozó-
fiai tényezőnek a megértésére, mint a zárt nemzeti közösségek kultúrája. Ezért
gondolom azt, és el is mondtam már több alkalommal is, hogy a kisebbségi
kultúrák alapvető tudományos diszciplínája és gondolkodásmódja a kompara-
tisztika. Amely nem pusztán az összehasonlítás gyakorlatát követi, és nem is a
bizonyítható kapcsolatok feltárására szorítkozik, hanem minden kulturális ér-
téket a kulturális értékek nemzetközi rendszerében helyez el és határoz meg.

Ez sem lehetséges, természetesen, tanulás és megértés nélkül, és el sem kép-
zelhető a demokratikus személyiségek társadalmán kívül. Ezért állítom, hogy
minden szeparációs kísérlet, minden elzárkózás, minden önkörünkbe való be-
zárkózás az alapvető kisebbségi érdekeknek mond ellent, hiszen a zártság el-
sorvadáshoz vezet, a nyitottság pedig magában hordozza a megmaradás és fej-
lődés esélyeit. „Nem rajtunk múlik” – mondhatnák, pragmatikus oldalról, jo-
gosan, e gondolat bírálói. A bírálatra viszont csak annyit válaszolhatok, hogy
a „nem rajtunk múlik” nem ok a gondolat feladására. Nem ok arra, hogy le-
mondjunk a műveltség értékeinek hirdetéséről, a demokratikus személyiség
szabadságjogainak védelméről vagy a multikulturális esélyek és a pluralizmus
tényezőjének fenntartásáról.

4.

Az értelmiségről, történetéről, szerepéről, típusairól – és áruulásairól –
könyvtárakat írtak össze a filozófia és politika művelői. Írók és költők, humán
és természettudósok egész sora állt meg egy-egy pillanatra, és nézett tükörbe.
A tükörből meg csak ritkán nézett rá vissza más, mint a kétely és a megkérdé-

zetség képe. Hogy mivégre a gondolat, amit művel, mivégre a szellem, amit szolgál; mivégre a Szó, amiben hisz, és aminek kimondása számára oly mérhetetlen erőfeszítés, gond és küzdelem. Azért a kételyek sora, mert a múltbéli tanítások és példázatok ellenére tudja a tükörbe néző írástudó, hogy a szó nem hatékony, főként nem gyorsan ható fegyver az iszonyatok és szenvedések világában. A szót csak kimondani lehet és meghallani. És gyakrabban mondják, mint ahányszor meghallják. De ha csak egyetlen fül hallja is meg, célba talál a szó.

Van-e nekünk most ilyen *kimondható* Szavunk?

Az értelmiségről írt könyvtárakban megtalálható-e vajon ez a Szó? Van-e rá valóban példa az emberiség múltjában, emlékeiben és hagyományaiban, hogy az egyszer kimondott szó elmozdította a hegyet, forrást fakasztott, tengert szelt ketté? Vagy csak a Szó keresése adatott meg nekünk a régi példázatok igazsága ellenére, és a hosszú távban való hit csalatkozást hozó reménye abban a gondolatban, hogy „lassan hat a Szó”?

Am aki ezt a szót keresi, az egyetlen követhetőt, a mindenre válaszadót, az abszolút tökéletest, az az értelmiségnek egy múltbéli, mostanra anakronisztikussá vált mintáját (példáját) látja maga előtt. Az „élen járó” értelmiségit, a „példát mutatót”, azt aki „követhető minta”. Akire felnéznek és akitől útbaigazítást várnak. Aki a csillagok felé vezeti népét. A váteszt, a fáklyavivőt, a zászlóbontót. Ha a Szó lassan hat, és ha a Szónak csak hosszú távon van és akkor is csupán csekély esélye a csörtető és csillogó fegyverrel szemben, akkor – engem – gyanakvással tölt el annak az értelmiséginek a hite, akire ama tükörből nem a kétely, hanem a példa, a minta, az élen járás szenvedélye tekint vissza. Sokkal kevesebb bennem az értelmiségi önbizalom, semhogy hitelesnek vegyem az élen járó értelmiségi szerepét. S ez nem egyszerűen alkati szkeptikusságomból és (ön)íroniámból, hanem főként olvasói tapasztalatokból, némi történelmi ismeretből következik. Az elmúlt korszaknak is sok gondja volt az értelmiséggel. Se szeri, se száma pártértekezleteknek, -plénumoknak és -tanácskozásoknak, ahol az értelmiség, a párt és az értelmiség viszonyának kérdését tették fel. S ezeken a nagyszabásúra tervezett, sokszor történelminek mondott gyűléseken se történt más, mint ami minden hasonló kérdésfeltevés-kor megtörténik: jól rápirítottak az értelmiségre, árulónak és kívülállónak minősítették, elitnek és kételkedőnek szidalmazták, privilégiumokra és pozícióra vadászónak mondták. Mit vártak (volna) el tőle? Azt, hogy az élen járjon, hogy azonosodjon a párt eszméivel, hogy vállalja fel a történelmi feladatot, akkor még az osztályért, később a népért. Amit minden totalitarizmusra berendezkedett hatalmi koncepció elvár az értelmiségtől.

Mindez nem más (akkor sem volt és most sem más), mint felszólítás a választásra, a színvallásra. Odaállsz-e a párt- vagy a nemzeti érdek mellé? Esetleg a kívülállást választod, a kétes értékű és tartalmú függetlenséget? Az elsőt választva minta leszel és példakép, az utóbbit választva áruló, megbélyegzett, kilövésre ítélt, üzött vad. Az előbbi bizonyosan az értelmiségi, vagy – mondom

a korábbi szót – demokratikus személyiség szabadságjogainak visszavétele és önkéntes visszaadása, az utóbbi viszont nem biztos, hogy az értelmiségi, tehát a demokratikus személyiség szabadságának megőrzése. Az előbbihez legalább valamit garantál a szervezet, az utóbbira semmiféle garancia a fővesztés esetleges veszedelmén kívül. (Se akkoriban, se most.)

Am a helyzet leírása nem oldja fel a választás kényszerét. Sőt fokozza az a körülmény, hogy itt és most a kisebbségi értelmiségnek választani kell. Mégpedig nem akármilyen történelmi helyzetben. Az értékek válságát éljük, és ez egyaránt érvényes a Szellem és az Élet értékeire. Világok és látszatvilágok omlanak össze körülöttünk, szimbólumok kerülnek lebontásra, jelképek válnak csúfolódás tárgyává. Fegyverek dörögnek és könyvmáglyák készülnek. Múltak, életrajzok és szülőfölkök önkéntes vagy kényszerű felszámolását látjuk, láthatjuk, ha körülnézünk. Közben meg könyörtelen leszámolásokat és megbélyegzéseket. Napról napra a kikészítés szándékának sok variánsát.

Ebben a „valódi” helyzetben kényszerül választásra a kisebbségi értelmiségi.

S minthogy elkerülhetetlen a választás, megszületnek a konfliktusok; ebből a megoszlás. Minél inkább súlyosodik körülöttünk a válság, annál inkább elmélyülnek a választóvonalak, annál több a konfliktus és megoszlás. A vajdasági magyar értelmiség korábbi történetében is voltak konfliktusok, mélyek és hosszan tartók, olyanok is, amelyeket mostanáig sem lehetett feloldani, de *azokkal* – a „vajdasági írás” jellegét, a „helyi színek” elméletét és gyakorlatát, a nemzedéki súrlódásokat kiélezőkkel – valahogy együtt lehetett élni, elviselhetők voltak, és még ha megnyugtató zárszó nélküli vitákat hoztak is, akkor sem teremtettek válságot. Legfeljebb személyes válságot, amit mindenki megpróbált így-úgy túlélni. A mostani konfliktus minden eddiginél súlyosabb; hosszan tartó és már nemcsak személyeket érintő válságot hozott, hanem meghozta az intézmények válságát is. Más szóval egész – nemzetiségi, kisebbségi – kultúránkra kihatott. S ebből a válságból most alig látható kiút. Sőt, most mintha fokozódna. Intézményeink romba dőlt vagy rombolásra ítélt falai mellett állunk, és továbbra is konfliktusban élünk, továbbra is mélyül köztünk a megoszlás vonala. Mintha valakinek éppen ez felelne meg. Hiszen közben múló kis perpatvarokat produkálunk mellékes és jelentéktelen ügyek vagy kitalált botrányok körül.

Az álmoképről beszéltem, a csillagokról. Miközben ülünk e konfliktusok közepében, lehet még álmodni, fel lehet még nézni a csillagokra szégyenkezés nélkül?

5.

S itt vagyunk most e kisebbségi (nemzetiségi) kultúra történetének (talán) legmélyebb válságában. Ülünk értelmiségiek, írástudók és más csepűragók e konfliktusos és megoszlásos válságnak a mélyén, néhányan még, és némák vagyunk. Megszólalunk is néha, egy-egy tárca, cikk, ritkábban szépirodalom vagy tanulmány ad hírt rólunk, de ezzel nem vágunk fel a nyelvünket. Mert ez a

beszéd nem fejezi ki és nem közli azt a némaságot és szorongást, ami betöltötte e válsághelyzet (akna)tölcserének csöndjét. Vagy csak közvetve fejezi ki. Nem veszett még ki belőlünk az írás- és beszédkényszer, de a kimondott és a leírt Szó, mintha nem volna az igazi. Mintha nem lenne „valódi”. Mert azt a szót, amit itt-ott még elejtünk mi mondjuk ki, ilyen vagy olyan szándékkal, és nem a Szó mond ki bennünket. Elnémultságunkban és elrejtettségekben nem mutatkozunk meg. Nem tárulkozunk fel. Ha a szó mondana ki minket, akkor (talán) kiléphetnénk a konfliktusokból és megoszlásokból.

Mondtam, mélységes és (most még) feloldhatatlannak tűnő ellentmondást látok e némaságban és válságos helyzetben. Egyik oldalon a kor kényszere, sürgetése, a magasabb feladat vállalásának parancsa. Itt most valóban a kisebbség megmaradása forog kockán. Hogy leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk? Van-e még bennünk erő a reményre és hitre? És tehetünk-e valamit? Valami értelmeset és racionálisat. S azt, ami még megtehető, vajon éppen az értelmiségnek, az íróknak és tudósnak kell megtennie? Az ellentmondás másik oldalán a remélt Mű, a megírásra váró dolgozat és vers, a tudós eredménye. Hová sodródjunk ebből az ellentmondásból? Ha választani kell, és miként fennen hirdetik, színt vallani.

„Az Alkotás örök, a Cselekedet időszerű” – írta Babits Mihály már többször idézett tanulmányában. Ez a különbségtétel Alkotás és Cselekedet között ma mindennél súlyosabb dilemmát rejt magában, és a dilemma mindenképpen konfliktusaink (egyik) forrásának vehető. A válság, a veszedelem, amiben élünk, Cselekvést követel. Egyik írónk azt nyilatkozta: ez most nem a novellaírás ideje. A másik meg azt, hogy ég felettünk a tető, mi meg a fehér papírlapot bámuljuk. Mindkettőjük szerint most cselekedni kell. De mit tehet az értelmiségi, ha cselekvésre fogják, ha a cselekvést vállalja? Beáll mozgalmakba, pártokba, szervezetekbe és mozgalmi, párt- és szervezeti munkát végez. De hiszen ez a politikusok dolga. És ezt is tudni kell csinálni. A politikát a politikus tudja csinálni, ha jól kitanulta a szakmáját. S ha ez a dolguk, ha a politikus dolga az „időszerű”, akkor nyilván jobban is csinálja, jobban csinálhatja, mint akárhány író, költő vagy tudós, akinek nem az időszerű a szakmája. Az író, a költő, a tudós, a színész cselekvés helyett üljön le inkább „alkotni”? Mert őneki az „örök”-kel van dolga? Milyen léhán hangzik ez. Kint emberek halnak és éheznek, népeket mozdítanak el évszázados helyükről, fegyverek dörögnek és mítoszoktól hangos az éter, az író meg írjon, novellát, verset, a tudós oldjon meg tudományos problémát? Lessék mindannyian az „örök” szoknyájának csalafigta suhogását? Szándékosan, nem véletlenül élezem ironikusra ezeket a mondatokat. Holott én valóban azt gondolom, hogy az író írjon, hiszen azt tudja legjobban csinálni, és ne kérjenek rajta számon mást, mint a művet. A tudós meg kísérletezzen, ne várják el tőle, hogy kísérletét váltsa fel az időszerűre. A tudós kísérletezni tud, ahogy az író írni, s ahogy a politikusnak politizálni kell(ene) tudnia. Ebben „szakemberek”. És ha jól csinálják, amit csinálnak, ha

magas szinten végzik a munkájukat, akkor szolgálják igazán a közösséget is. A nemzetit és kisebbségit egyaránt.

Ha ilyen egyszerű, akkor honnan a válság, honnan a megoszlás, honnan a konfliktus? A feloldhatatlan(nak látszó)?

Mert nem akarjuk megadni az egyszerű választ? Vagy mert mást *is* akarunk? Az írók politizálni, a tudósok képviselni, a politikusok tudomány és művészet ügyében illetékeskedni? Mert összekeveredtek a dolgok és kompetenciák?

Ha összekeveredtek a fonalak, akkor üljük körül az asztalt, bogozzuk ki. Ez megint túl egyszerű. És csak azért látszik megoldhatatlannak, mert nem akarunk beszélgetni, nem készültünk fel a párbeszédre.

6.

Balassa Péter, aki a Töredék a korszellemhez című írásában szintén Babits Mihálynak az írástudók árulásáról szóló tanulmányára hivatkozik, leginkább pedig arra a mondatra, miszerint „Az árulást akkor követi el (az írástudó), ha nem is mutat többé a csillagokra”, felteszi a kérdést: „híhetünk-e abban, hogy értelmes még egyáltalán ez a kijelentés?” Híhetünk-e tehát még mindig az értelmiség – az írástudók – örökölt szerepében, vagy ezt is, mint annyi minden mászt ezekben az években, újra kell fogalmazni? És ha újra kell fogalmazni, akkor milyen irányban kell keresni a megoldást és a kiutat? A kiutat a válságból, a kiutat a megoszlásból és konfliktusból.

Talán útmutató lehet e keresésben Balassa Péter zárójelbe tett „utólagos magyarázkodás”-a: „. . . nem hiszem, hogy az írástudó, a szó embere még mindig kitüntetett személy volna, hogy meg kéne mondania, mi igaz, mi nem, mi volna a helyes és helytelen cselekedet az »alant állók« számára. Magam is, mások is, sokan egy olyan kétezer–kétezeröttszáz éves kultúra neveltjei vagyunk, amelyben értelmes volt, sőt nagyszerű az írástudó Babits emlegette csillagokra mutogatása. A korszellemhez, a kor lelkéhez globális erkölcsi kérdéseket lehetett intézni, például írástudás által. Számomra azonban ma már kérdéses, kétséges, hogy amiben élek, az kor-e a szó régi, történeti értelmében, s így az is, hogy az erkölcs-e a kérdés, pontosabban leírhatók-e pusztán erkölcsi kategóriákkal életben maradásunk feltételei? S mit is jelent ez: *életben* maradni? Az írástudók felelőssége/árulása számomra pontosan ugyanannyi, mint egy erdei favágóé, vagy egy bioenergetikusé, vagy egy analfabétaé.”

Ennyit arról, miféle kép néz vissza ránk és rám, ha írástudóként és értelmiségként ma, éppen ma, ebben a korban, mely tényleg nem kor többé a szó régi, történeti értelmében, tükörbe nézünk és tükörbe nézünk.

Talán a konfliktusainknak is (egyik) forrása éppen a megváltozott tükörkép?

7.

Mondtam, nem vállalok praktikus, sem pragmatikus feladatot, nem vagyok politikus, senkinek sem adom fel a leckét és senkinek sem mondom fel a leckét, mert nem vagyok erkölcsös; magyarórát tartok és nem kínálok fel semmiféle megoldást. De szívesen térek vissza e magyaróra elején idézett álmokképhez. Most másnak a szavaival.

Ha igaz, és Vajda Mihály filozófus elemzései alapján igaznak bizonyult, hogy az 1989-es rendszerváltozások után kiderült, más tanulságok mellett ez is: „a liberalizmusnak nincsen alternatívája”, akkor azt is el kell fogadni, hogy az „egyenlőség szenvedélyét” most a „szabadság szenvedélye” váltja fel. Így ír Vajda Mihály: „Az individuum szabadsága mint megkérdőjelezhetetlen alapérték, amiből azután a kisebbség jogainak elidegeníthetetlensége is következik, ez vált a modern társadalmak evidenciájává. Olyan evidencia határozza meg tehát a posztmodern korszak társadalmait, amelyben fel sem merülhet a kétség az értékek, a kultúrák, magatartási normák pluralizmusát illetően.” És az is evidencia, hogy semmit a „modernitásértékek közül” – „egyenlőséget, humanizmust, emancipációt, felvilágosodást, szabadságot” – nem valósíthatunk meg a „szabadság korlátozásán” keresztül.

Ha ezt valóban evidenciaként tudjuk kezelni, akkor hozzáláthatunk a beszélgetéshez.